

Satu daripada Tiga Belas: Sabah dan Sarawak dalam Pembentukan Malaysia, 1961-1963

Bilcher Bala¹

Manuskrip diterima: 18 April 2018

Diterima untuk penerbitan 4 September 2018

¹ Profesor Madya di Program Sejarah, Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah. E-mail: bilcher@ums.edu.my

Abstract

The formation of Malaysia is a process of merging an independent state with British 'self-governing' colonies in Southeast Asia to form a new federal state. The merger was legally compromised involving three levels of comprehensive consultation from 1961 to 1963, namely the MSCC, the Cobbold Commission, and the IGC. There has been confusion among Malaysians on the meaning and history of Malaysia Day, which was celebrated on 16 September. Sabah and Sarawak are the 12th and 13th states in the Federation of Malaysia. Since 2010, the people of Sabah and Sarawak have begun to polemic about two historical dates, namely August 31 and September 16 which directly disputes the status quo of 'state' within the Federation of Malaysia. This article attempts to provide a historical perspective based on the major sources during the process.

Keywords: *Malaysia Agreement, MSCC, Cobbold Commission, IGC*

Abstrak

Pembentukan Malaysia adalah satu proses penggabungan sebuah negara merdeka dengan jajahan 'berkerajaan sendiri' British di Asia Tenggara bagi membentuk sebuah negara persekutuan yang baharu. Penggabungan ini telah dikompromikan secara perundangan yang melibatkan tiga peringkat perundangan yang komprehensif dari 1961 hingga 1963, iaitu MSCC, Suruhanjaya Cobbold, dan IGC. Wujud kekeliruan dalam kalangan rakyat Malaysia mengenai makna dan sejarah Hari Malaysia, yang disambut pada 16 September. Sabah dan

Sarawak merupakan negeri kedua belas dan ketiga belas dalam Persekutuan Malaysia. Semenjak tahun 2010, rakyat Sabah dan Sarawak mula kembali berpolemik tentang dua tarikh bersejarah, iaitu 31 Ogos dan 16 September yang secara langsung mempertikaikan status quo 'negeri' dalam Persekutuan Malaysia. Makalah ini cuba menyediakan satu perspektif sejarah berasaskan sumber utama semasa proses tersebut.

Kata Kunci: Perjanjian Malaysia, MSCC, Suruhanjaya Cobbold, IGC

Pengenalan

Pada ketika ini, sejarah pembentukan Malaysia menjadi isu kontroversi dalam kalangan rakyat negeri Sabah dan negeri Sarawak. Isu ini boleh berlaku kerana wujud kekeliruan yang menegaskan Perjanjian Malaysia 1963 (MA63) sebagai satu perjanjian antara entiti politik berasaskan prinsip *equal partners* (rakan setara), yakni masing-masing adalah berstatus negara. Ini melahirkan pertikaian terhadap formula pembentukan Malaysia sebagai 'salah satu daripada tiga belas negeri', sebaliknya sebagai 'salah satu daripada empat negara'. Dengan kata lain, mereka mempertikaikan status quo 'negeri' bagi Sabah dan Sarawak berasaskan interpretasi terhadap frasa 'memasuki' atau 'mengambil bahagian' dalam pembentukan Persekutuan Malaysia. Sehubungan itu, dalam kalangan pemimpin politik dan rakyat kedua-dua negeri ini menegaskan bahawa pindaan ke atas Perkara 1 (2) Perlembagaan Malaysia¹ pada tahun 1976 sebagai tindakan yang menurunkan status quo Sabah dan Sarawak daripada 'negara' kepada 'negeri'. Pada pandangan mereka, bahawa empat unit atau entiti politik dengan status quo 'negara' atau *nation* telah membentuk Persekutuan Malaysia pada tahun 1963, bukannya tiga belas 'negeri' (tanpa Singapura) atau empat belas 'negeri' (termasuk Singapura).

---

¹ Perkara asal Akta 26/1963 memberikan 3 kategori negeri, iaitu (a), (b), dan (c) yang berkuatkuasa dari 16 September 1963 (apabila Malaysia ditubuhkan). Kemudian dipinda oleh Akta 59/1966 yang memadamkan kategori (c) dengan berkuatkuasa dari 9 Ogos 1965 (tarikh Singapura berpisah daripada Malaysia). Seterusnya dipinda lagi oleh Akta 354 yang berkuatkuasa pada 27 Ogos 1976, iaitu kategori (a) dan (b) telah digabungkan (berbunyi, "Negeri-Negeri Persekutuan terdiri daripada Johor, Kedah, Kelantan, Melaka, Negeri Sembilan, Pahang, Pulau Pinang, Perak, Perlis, Sabah, Sarawak, Selangor dan Terengganu").

Sebelum tahun 2010, tarikh 16 September telah disambutkan oleh rakyat Sabah dan Sarawak sebagai perayaan ulangtahun rasmi bagi Ketua Negeri atau Yang di-Pertua Negeri yang digelar Tuan Yang Terutama (TYT). Justeru rakyat Sabah dan Sarawak mula mempertikaikan dua tarikh bersejarah, iaitu 31 Ogos dan 16 September, dan dikaitan dengan status quo sama ada 'negeri' atau 'negara' dalam Persekutuan Malaysia. Mereka menawarkan persepsi yang tersendiri dan bersifat sentimen atau provokasi terhadap pemerintah pusat atau 'kerajaan pusat' di Putrajaya. Pada 13 April 2013, mereka telah menganjurkan satu gerakan sosial yang dikenali sebagai *Sarawak Sovereignty Movement (SSM)* di Kuching dengan memperkenalkan slogan *Sarawak for Sarawakians (S4S)*.² Oleh kerana itu, mereka menggunakan pelbagai frasa provokasi, seperti "Perjanjian Malaysia 1963 Tidak Sah"; "Hormati Perjanjian Malaysia, Kita Belum Setaraf"; "Sabah Sarawak Keluar Malaysia - SSKM"; "Negara, Not Negeri, Status For Sabah"; "Sarawak Keluar Malaysia 2021"; "Negara Sarawak Merdeka"; "Sarawak Supremacy", dan; "Black 16 September".³ Frasa tersebut dapat menunjukkan tentang keadaan kekeliruan dan kegelisahan yang wujud dalam kalangan rakyat Sabah dan Sarawak. Sebenarnya mereka ingin menegaskan sentimen ketidakpuasan terhadap taraf dan pencapaian pembangunan yang masih rendah selama 55 tahun bersama Malaysia.

Gerakan sosial SSM, SSKM dan S4S menegaskan prinsip keutamaan kepada hak otonomi, nasionalisme rakyat di kedua-dua negeri Sabah dan Sarawak berasaskan Perlembagaan Negeri dan Perjanjian Malaysia 1963. Misalnya, pada tahun 2015, S4S telah menuntut kerajaan negeri Sarawak untuk memberi pengiktirafan

---

² Working Towards Reinstating Sarawak's Sovereignty, <http://www.freemalaysiatoday.com/category/nation/2013/05/30/working-towards-reinstating-sarawaks-sovereignty/>, 17 Oktober 2017.

³ Perjanjian Malaysia 1963 Tidak Sah, <http://www.sabhsarawakmerdeka.com/2014/11/perjanjianmalaysia1963tidaksah.html>, 17 Oktober 2017; Perjanjian Malaysia 1963 Mesti Dilaksana Sepenuhnya, <http://www.Utusanborneo.com.my/2015/12/09/perjanjian-malaysia-1963-mesti-dilaksana-sepenuhnya>, 9 Oktober 2017; Hormati Perjanjian Malaysia, Kita Belum Setaraf, <https://www.malaysiakini.com/news/393845>, 17 Oktober 2017; Sabah Sarawak Keluar Malaysia - SSKM, <https://www.Facebook.com/sskm4borneo/>, 17 Oktober 2017; Negara, Not Negeri, Status For Sabah, <http://www.Freemalaysiatoday.com/category/frontpage/2011/01/24/negara-not-negeri-status-for-sabah/>, 17 Oktober 2017; Laporan Polis Terhadap FB Sarawak Keluar Malaysia 2021, <https://www.Malaysiakini.com/news/362188>, 17 Oktober 2017; Serangan Poster Sabah Merdeka Day, <http://uvsb.blogspot.my/2014/08/serangan-poster-sabahmerdeka-day.html>, 17 Oktober 2017; Sarawak Supremacy, <https://pengayau.files.wordpress.com/2012/08/sarawak-supremacy.jpg>, 17 Oktober 2017; Sept 16: A 'Black Day' for Sabah, Sarawak, <http://www.Freemalaysiatoday.com/category/opinion/2012/09/15/sept-16-a-black-day-for-sabah-sarawak/>, 17 Oktober 2017.

terhadap tarikh 22 Julai sebagai Hari Kemerdekaan Negeri Sarawak.⁴ Ternyata prinsip dan sentimen S4S sangat berpengaruh sehingga Ketua Menteri pada ketika itu, Adenan Satem telah membuat pengumuman pada 22 April 2016 bahawa tarikh 22 Julai menjadi cuti umum.⁵ Sentimen keutamaan negeri tersebut mempunyai kesan yang signifikan kepada kemenangan besar parti Barisan Nasional Sarawak pada Pilihan Raya Negeri 2016.⁶

Tambahan sentimen ini seterusnya, pada tahun 2017, memberi kekuatan kepada kerajaan Sarawak di bawah pimpinan Ketua Menteri Abang Johari Tun Openg untuk menghantar satu pasukan peguam ke London bagi mengkaji semula dokumen berkaitan hak kepentingan Sarawak dalam Perjanjian Malaysia,⁷ terutamanya hak kuasa negeri ke atas lautnya ekoran daripada kesan penubuhan Akta 750 (Akta Laut Wilayah 2012). Akta ini, yang telah diluluskan oleh Parlimen pada 18 Jun 2012 dan berkuatkuasa pada 22 Jun 2012, dikatakan telah menghapuskan hak negeri Sarawak ke atas sumber mineral, hidupan marin dan sumber pelancongan dalam lingkungan kawasan laut lebih daripada 5.5 kilometer (3 batu nautika) dari garis pantai. Oleh yang demikian, akta tersebut dikatakan telah melanggar hak Sarawak di bawah Perjanjian Malaysia 1963.⁸ Makalah ini akan cuba mengalurkan

---

⁴ S4S Kemuka Surat Rasmi Mohon 22 Jul Cuti Umum, <http://www.utusanborneo.com.my/2015/07/23/s4skemuka-surat-rasmi-mohon-22-jul-cuti-umum>, 17 Oktober 2017.

⁵ Sarawak Independence Day: Why It Matters For All Malaysians, <http://malaysiandigest.com/frontpage/282-main-tile/687884-sarawak-independence-day-why-it-matters-for-all-malaysians.html>, 17 Oktober 2017.

⁶ Faisal S. Hazis, Adenan Will Win Big in Sarawak State Election, but Long-Term Effects on Malaysian Politics are Unclear, *Perspective*, Issue 2016, No. 20, Singapore: ISEAS-Yusif Ishak Institute, 4 May 2016, 3-4; Lee Hock Guan, Impressive Results Await BN in Sarawak State Elections, *Perspective*, Issue 2016, No. 20, Singapore: ISEAS-Yusif Ishak Institute, 3 May 2016, hlm. 4; Mohamed Nawab Mohamed Osman & Rashaad Ali, Sarawak State Elections 2016: Revisiting Federalism in Malaysia, *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, Vol. 36 (1), 2017, hlm. 39-41.

⁷ Pasukan ini telah menjalankan kajian di London pada 16-23 Julai 2017. Lihat, Sarawak to Send MA63 Legal Team to London, *Borneo Post Online*, 1 Julai 2017, <http://www.theborneopost.com/2017/07/01/sarawak-to-send-ma63-legal-team-to-london/>, 23 Oktober 2017; State Leaders to Meet Prime Minister on MA63 UK Trip Findings, <https://www.Newsarawaktribune.com.my/news/state-leaders-to-meet-prime-minister-on-ma63-uk-trip-findings/>, 23 Oktober 2017.

⁸ Territorial Sea Act Null and Void?, 30 Oktober 2016, <http://www.theborneopost.com/2016/10/30/territorial-sea-act-null-and-void/>, 23 Oktober 2017; State Must Be Clear on Territorial Rights, Authority of Its Oil, <http://www.theborneopost.com/2017/06/13/state-must-be-clear-on->

sebab-musabah yang menjadi penggerak kepada proses pembentukan Malaysia, yang merangkumi aspek dasar dan konsultasi British, wawasan pemimpin, sokongan referendum suruhanjaya bebas, jaminan perundangan, penetapan tarikh Hari Malaysia, dan semangat pengisytiharan kemerdekaan Malaysia.

Dari Grand Design Ke Greater Malaysia

Semasa pendudukan Jepun (1941-1945), satu *War Cabinet Committee On Malaya and Borneo* telah diitubuhkan pada tahun 1944 untuk merangkakan dasar British selepas Perang Dunia Kedua tamat (Oong, 2004). Selaras dengan dasar dekolonisasi yang menegaskan hak *self-determination* oleh piagam Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu (PBB) menerusi satu deklarasi pada 15 Mei 1945 (Cristescu, 1981), maka jawatankuasa kabinet perang tersebut mencadangkan satu penyatuan semua jajahan British di Asia Tenggara dengan syarat bidang kuasa dan kedaulatan kepada British. Dengan kata lain, British mempunyai satu idea negara kesatuan yang merangkumi Semenanjung Tanah Melayu (Malaya), Singapura, Sabah (Borneo Utara), Sarawak dan Brunei. Walau bagaimanapun, pada bulan Oktober 1945, British memutuskan untuk memulakan idea tersebut ke atas Tanah Melayu terlebih dahulu dengan menyatukan sebelas negeri di Tanah Melayu menjadi *Malayan Union*. Manakala Singapura dikekalkan sebagai Koloni Mahkota atas alasan perbezaan kaum dan ekonomi dengan Tanah Melayu. Namun idea *Malayan Union* ini telah gagal kerana timbul bantahan keras daripada kaum Melayu di Tanah Melayu. Lantas British bersetuju dengan kaum Melayu untuk membentuk Persekutuan Tanah Melayu pada 1 Februari 1948, yang pada namanya satu persekutuan, tetapi lebih bersifat satu kesatuan.

Seterusnya British mencari langkah dari segi kepentingan strategik untuk menyatukan Persekutuan Tanah Melayu dengan Singapura, Sarawak, Brunei dan Sabah di bawah pemerintahan Sir Malcolm MacDonald, Ketua Pesuruhjaya Tinggi British di Asia Tenggara (1948-1955). MacDonald telah merancang untuk menubuhkan satu Konfederasi yang diwartakan sebagai *Grand Design* pada tahun 1949, dengan matlamat untuk meneruskan penjajahan British di rantau ini

---

territorial-rights-authority-of-its-oil/, 23 Oktober 2017; Undang-Undang Malaysia, Akta 759, Akta Laut Wilayah 2012, http://www.Federalgazette.agc.gov.my/outputaktap/20120622_750_BM_Akta%20750%20BM.pdf, 23 Oktober 2017.

(Stockwell, 2004a; A. Rahman Tang Abdullah & Wan Shawaluddin Wan Hassan, 1985). Sungguhpun cadangan ini tidak disokong oleh kalangan para menteri British di London dan para pegawai utama British di rantau Asia Tenggara, termasuk bantahan daripada Sultan Brunei, tetapi kerajaan Britain telah meluluskan cadangan ini pada 4 Disember 1957. Cadangan ini telah diumumkan menerusi radio di Sarawak dan Sabah pada 7 Februari 1958 (Oong, 2004; B.A. Hussainmiya, 2014). Hakikatnya, penduduk Sarawak dan Sabah menyokong *Grand Design*. Namun begitu, pada tahun 1955, Persekutuan Tanah Melayu mula mengambil langkah ke arah menuntut kemerdekaan sendiri. Ini menyebabkan British tidak ada pilihan, selain akur terhadap dasar dekolonisasi PBB untuk memberi kemerdekaan kepada Persekutuan Tanah Melayu pada 31 Ogos 1957. Justeru itu, rancangan *Grand Design* yang longgar dari segi matlamatnya itu telah terhenti untuk sementara waktu (Stockwell, 2004a).

Pada 9 Januari 1960, Perdana Menteri Britain, Sir Harold Macmillan menyampaikan satu ucapan bertema *Wind of Change* di Ghana, dan juga di Cape Town pada 3 Februari 1960. Ucapan ini telah menukarkan *Grand Design* menjadi *Greater Malaysia* dari segi matlamat, iaitu untuk mencapai status quo berkerajaan sendiri dan seterusnya kemerdekaan penuh kepada Singapura, Sarawak, Brunei dan Sabah. Namun gagasan *Greater Malaysia* ini menjanjikan kemerdekaan bersyarat melalui penyatuan dalam satu Persekutuan. Pada bulan Mei 1960, British menetapkan bahawa status quo Sarawak dan Sabah sebagai Koloni Mahkota (*Crown Colonies*) berserta syarat berkerajaan sendiri, dengan alasan; *This they were too weak to sustain individually or even jointly, and so the most hopeful ultimate solution would be in a grouping of the Federation of Malaya and all three Borneo Territories, together if possible with Singapore* (Stockwell, 2004a). Kemudian, selaras dengan proklamasi Resolusi 1514 (XV) oleh PBB pada 14 Disember 1960, setiap tanah jajahan British berstatus 'berkerajaan sendiri' harus dimerdekakan sepenuhnya melalui tiga pilihan prinsip, sama ada (1) sebagai negara merdeka sendiri atau (2) negara merdeka yang bergabung dengan sebuah negara merdeka atau (3) berintegrasi dengan sebuah negara merdeka (United Nations, 1960). Maka konsep gagasan Malaysia telah mengambil pilihan prinsip yang ketiga.

Dengan berdasarkan keputusan British tersebut, Perdana Menteri Persekutuan Tanah Melayu, Tunku Abdul Rahman Putra telah menemui Lord Perth (John David Drummond), Menteri Kerajaan Kolonial di London pada 10 Jun 1960 untuk menyampaikan persetujuan

beliau terhadap penyatuan satu persekutuan tersebut. Pada pandangan Tunku, Brunei dan Sarawak boleh digabungkan dalam persekutuan tersebut, tetapi British boleh kekal di Sabah untuk menjadi pangkalan tentera British. Namun Lord Perth menyatakan bahawa British tidak bertujuan memaksa Brunei dan Sarawak untuk menerima persekutuan tersebut. Maka British mengesyorkan supaya cara penyatuan dibincangkan lebih lanjut dalam satu persidangan *Inter-Territorial Conference for the Borneo* yang diadakan di Kuching pada 20 Oktober 1960, yang dipengerusikan oleh Sir Lord Selkirk, Ketua Pesuruhjaya British di Asia Tenggara. Persidangan ini telah mencapai satu resolusi supaya penyatuan dimulakan antara Sarawak dan Sabah. Manakala Brunei hanya digalakkan untuk menyertainya. Sementara itu, Singapura dan Persekutuan Tanah Melayu perlu menyelesaikan masalah politik dan ekonomi mereka agar menjurus ke arah kerjasama dan matlamat rancangan penyatuan. Rentetan daripada resolusi persidangan tersebut, British telah membuat ketetapan pada 18 April 1961, bahawa penyatuan satu persekutuan *Greater Malaysia* meliputi Persekutuan Tanah Melayu, Singapura, Sarawak, Brunei dan Sabah adalah muktamad, yang akan dipimpin oleh Tunku. Arahan interim telah diserahkan kepada Lord Selkirk pada 21 April 1961 untuk menggerakkan penyatuan tersebut (Stockwell, 2004a; A. Rahman Tang Abdullah & Wan Shawaluddin Wan Hassan, 1985).

Pada 23 April 1961, Ketua Menteri Singapura, Lee Kuan Yew telah berbincangan dengan Tunku di Kuala Lumpur berkaitan dengan hal penyatuan itu sebagai mustahak kepada Singapura yang sedang mengalami bahaya ancaman pengaruh Komunis dalam partinya, *People's Action Party* (PAP). Tunku mula menyedari betapa perlunya menyelesaikan masalah politik di Singapura dengan cara menerima Singapura ke dalam satu persekutuan. Dengan desakan daripada Timbalan Perdana Menteri, Tun Abdul Razak, maka Tunku telah bersetuju dan mengumumkan *Greater Malaysia* yang lebih dikenali sebagai Gagasan Malaysia pada 27 Mei 1961 di Singapura. Walau bagaimanapun, pandangan Tunku pada ketika itu melihat pembentukan Malaysia sebagai penyerapan negeri di Borneo ke dalam Persekutuan Tanah Melayu, manakala Singapura akan menikmati hak berkerajaan sendiri (Oh, 1967; Smith, 1962; Tilman, 1963; Stockwell, 2004a).

Apabila Tunku menyampaikan pandangannya semasa lawatan ke Brunei pada bulan Julai 1961, rakyat Sabah, Sarawak dan Brunei merasa terkejut dan bangkit membantah gagasan Malaysia. Sungguhpun Tunku menyatakan tidak berniat untuk menjajah ketiga-tiga wilayah (Sabah,

Sarawak, dan Brunei) tersebut, namun pernyataan beliau yang menyebut bilangan 14 negeri yang akan bergabung menjadi Malaysia telah menimbulkan prasangka motif yang tersembunyi. Keratan akhbar *North Borneo News* bertarikh 6 Julai 1961, Selasa menyatakan Sabah, Sarawak dan Brunei menjadi 'negeri kedua belas, negeri ketiga belas, dan negeri keempat belas' dalam gagasan Malaysia.

Rajah 1: Keratan Akhbar, 6 Julai 1961

(Sumber: Arkib Negeri Sabah)

Pada ketika itu, Tunku belum mengambil-kira Singapura, yang mempunyai majoriti populasi etnik Cina, dan mempunyai hubungan sosio-ekonomi yang rapat dengan Sabah, Sarawak dan Brunei. Sebaliknya Tunku dan gagasan Malaysia mempunyai motif kepentingan politik kaum bumiputera, khususnya menjamin kekuasaan politik etnik Melayu untuk terus kekal pada masa hadapan (Luping, 1994). Dengan kata lain, penyisihan Singapura dalam gagasan Malaysia menimbulkan reaksi bantahan terhadap gagasan Malaysia daripada ketiga-tiga wilayah di Borneo tersebut. Bantahan mereka telah disiarkan dalam akhbar *The Straits Times* pada tarikh 6-7 Julai 1961. Bantahan ini amat dirasai oleh Tunku, dan semasa berada di Sarawak pada 8 Julai 1961, Tunku membidas tentang kemungkinan akan memberikan kemerdekaan kepada ketiga-tiga wilayah Borneo sebelum gagasan Malaysia menjadi

satu kenyataan. Ini menyebabkan kebencian terhadap Tunku dan gagasan Malaysia. Justeru itu, pada 10 Julai 1961, Barisan Bersatu (*United Front*) telah ditubuhkan di Kota Kinabalu oleh A.M. Azahari (Brunei), Ong Kee Hui (Sarawak) dan Donald Stephens (Sabah) untuk menentang gagasan Malaysia. Seterusnya Barisan Bersatu telah menyiarkan bantahan melalui akhbar, menyebut;

British Government should be advised that so far as the wishes of the people in the three territories are ascertainable, any plan in accordance with the pronouncements made by Tunku Abdul Rahman in Brunei and Sarawak would be totally unacceptable to the people of the three territories (The Straits Times, July 10, 1961).

Gagasan Malaysia

Sungguhpun cara penyatuan Malaysia telah mendapat sokongan yang meluas pada mulanya kerana faktor perpaduan penduduk Sabah dan Sarawak, tetapi syarat status quo 'negeri setara' atau integral dengan semua negeri di Tanah Melayu telah menyebabkan wujud bantahan keras daripada Sabah dan Sarawak. Apatah lagi pihak British pula merancang untuk meneruskan status quo jajahan (koloni) di bawah Persekutuan Tanah Melayu bagi satu tempoh 10 hingga 15 tahun. Pada satu majlis makan malam, 20 Jun 1961, Lord Selkirk mencadangkan kepada Tunku untuk mentadbir wilayah di Borneo sebagai jajahan, terutamanya memikul tanggungjawab dari segi keselamatan dan pertahanan dan memberi bantuan kewangan yang diperlukan. Bantahan Sabah dan Sarawak bertambah kritikal apabila Tunku menyerahkan satu memorandum kepada Macmillan pada 26 Jun 1961, yang mencadangkan penyatuan Sabah, Sarawak dan Brunei dengan semua negeri di Tanah Melayu terlebih dahulu, manakala penyatuan dengan Singapura harus dilakukan pada kemudian hari. Ini telah menyebabkan Brunei menjauhkan diri daripada gagasan Malaysia. Manakala golongan kiri PAP di Singapura membantah keras gagasan Malaysia dengan meninggalkan PAP untuk menubuhkan Barisan Sosialis pada 29 Julai 1961 (Stockwell, 2004a).

Kewujudan ancaman Barisan Sosialis di Singapura telah menyebabkan British semakin terdesak untuk mempercepatkan proses pembentukan Malaysia demi kestabilan politik di Asia Tenggara. Selain bantahan keras daripada Sabah, Sarawak dan Brunei, timbul juga bantahan daripada Indonesia dan Filipina terhadap gagasan Malaysia. Tambahan British sedang menghadapi masalah kewangan yang terhad

untuk menanggung perbelanjaan di luar negara, terutamanya di Asia Tenggara (Stockwell, 2004a). Maka British mengatur satu persidangan *Commonwealth Parliamentary Association* di Singapura pada 21-26 Julai 1961 agar memberi peluang kepada Sabah dan Sarawak untuk mempertimbangkan gagasan Malaysia sebagai satu semangat perpaduan serantau. Semasa persidangan tersebut, Donald Stephens daripada Sabah mencadangkan penubuhan satu jawatankuasa yang diwakili oleh setiap lima wilayah (Tanah Melayu, Singapura, Sarawak, Brunei, dan Sabah) yang terlibat.

Pada 23 Julai 1961, satu jawatankuasa *Malaysia Solidarity Consultative Committee (MSCC)* telah ditubuhkan, dan dipengerusikan oleh Stephens. Penubuhan MSCC bertujuan untuk membincangkan kepentingan gagasan Malaysia kepada para pemimpin Sabah dan Sarawak. Sebelum MSCC mengadakan mesyuarat yang pertama, terlebih dahulu pemimpin Sabah dan Sarawak dibawa melawat ke Kuala Lumpur pada 12 Ogos 1961 supaya dapat melihat dengan sendiri tentang pencapaian pembangunan yang sedang pesat berlaku di Tanah Melayu (Stockwell, 2004a). Ini menunjukkan bahawa isu dan kerjasama pembangunan wilayah menjadi agenda utama, yakni mengatasi isu politik dalam kepentingan pembentukan Malaysia.

Di Singapura, Persekutuan Tanah Melayu dan Singapura sedang mencari jalan penyelesaian untuk mewujudkan persefahaman dan kerjasama yang erat ke arah matlamat gagasan Malaysia. Maka keputusannya, pada 19 Ogos 1961, Tunku telah mengumumkan bahawa gagasan Malaysia tidak akan lengkap tanpa Singapura. Ini membawa kepada satu mesyuarat khas di antara Persekutuan Tanah Melayu dan Singapura telah diadakan di Kuala Lumpur pada 24 Ogos 1961. Kedua-dua pihak mencapai persetujuan secara prinsip bahawa persekutuan baharu yang bakal dibentuk akan memiliki kuasa dalam bidang hubungan luar, pertahanan dan keselamatan. Singapura akan mengekalkan otonomi dalam bidang pendidikan dan tenaga kerja (Stockwell, 2004a).

Wawasan Pemimpin: MSCC

Pada hari yang sama (24 Ogos 1961), mesyuarat MSCC pertama sedang berlangsung di Kota Kinabalu (Jesselton). Sungguhpun berlaku perbincangan yang hangat terhadap gagasan Malaysia, tetapi para delegasi pemimpin Sabah dan Sarawak dalam MSCC adalah tidak sehaluan dan gagal mencapai kesepakatan. Sebilangan besar delegasi tidak bersetuju

terhadap gagasan Malaysia dengan pelbagai alasan, terutamanya berkaitan kepentingan rakyat dan status quo keanggotaan 'negeri' dalam persekutuan. Namun begitu, Gabenor Sabah, Sir William Goode dan Gabenor Sarawak, Sir Alexander Wadell telah menggesa Lord Selkirk pada bulan September 1961 untuk meneruskan gagasan Malaysia walaupun tanpa penyertaan Singapura. Tindakan ini turut disokong oleh Tunku (*Sarawak Tribune*, 1963). Walau bagaimanapun, pada pandangan Gabenor Sabah dan Gabenor Sarawak bahawa untuk memastikan penerimaan terhadap gagasan Malaysia, maka Sabah dan Sarawak wajar menyediakan syarat tertentu.

**Gambar 1: Mesyuarat MSCC Pertama di Jesselton,
24 Ogos 1961**

(Sumber: British Information Services, 1963)

Antara syaratnya ialah mengekalkan tenaga kerja Inggeris yang sedia ada; mewujudkan pentadbiran sendiri termasuk kawalan imigresen; pendidikan; bahasa; kewarganegaraan; pembangunan tanah; sumber pendapatan tempatan; kebebasan sosial, dan; jaminan perlindungan British dalam satu tempoh tertentu kepada Sabah dan Sarawak, serta boleh memilih untuk menarik diri daripada persekutuan. Implikasi penting mesyuarat MSCC pertama ini telah melahirkan kesedaran politik di Sabah dan Sarawak, khususnya untuk memperjuangkan hak perlindungan masa hadapan mereka dalam persekutuan. Di Sabah, pemimpin kaum Kadazandusun menubuhkan *United National Kadazan Organisation* (UNKO); kaum bumiputera Islam menubuhkan *United Sabah National Organisation* (USNO); kaum Murut menubuhkan *United Pasok Momogun National Organisation* (*Pasok*

Monogun), dan; kaum Cina menubuhkan *Chinese United Party* (UP) dan *Democratif Party* (DP) (Osman, 2008).

Dan, di Sarawak pemimpin dan kaum bumiputera Islam menubuhkan Parti Negara Sarawak (PANAS) dan Barisan Rakyat Jati Sarawak (BARJANA); kaum Dayak menubuhkan *Sarawak National Party* (SNAP) dan Parti Pesaka Anak Sarawak (PESAKA), dan; kaum Cina menubuhkan *Sarawak Chinese Association* (SCA) selain daripada *Sarawak United Peoples Party* (SUPP) (Means, 1968). Pada peringkat awal ini, sebahagian besar parti politik tersebut sama ada masih membantah keras atau meragui gagasan Malaysia. Manakala Gabenor Sabah dan Gabenor Sarawak memberi sokongan kuat terhadap gagasan Malaysia, dan mereka berpandangan bahawa jaminan terhadap hak perlindungan yang lebih luas harus diberikan keutamaan kepada Sabah dan Sarawak dalam persekutuan (Stockwell, 2004a).

Keadaan reaksi bantahan daripada kalangan rakyat Sabah dan Sarawak adalah masih kuat. Ini amat meresahkan Tunku, lantas beliau mengambil tindakan segera membentang usul gagasan Malaysia di Parlimen Persekutuan Tanah Melayu pada 16 Oktober 1961 dan diluluskan serta merta, seperti mana dalam ucapan Tunku, menyebut; "Bahawa Dewan ini bersetuju pada prinsipnya dengan Konsep Malaysia itu mengandungi sebelas negeri Persekutuan Tanah Melayu, Singapura, Brunei, Borneo Utara dan Sarawak merestui usaha kerajaan untuk menjayakan gagasan tersebut di mana Perdana Menteri Tunku Abdul Rahman Putra akan memberitahu sebarang kemajuan kepada Dewan ini" (Arkib Negara Malaysia, 2009). Tindakan Tunku ini adalah sebagai langkah untuk memperkukuhkan gagasan Malaysia, terutamanya Tunku telah menyatakan jaminan bahawa Sabah dan Sarawak akan memiliki kuasa otonomi dalam bidang imigresen, kastam, Borneanisasi dan francais. Di samping itu, tindakan Tunku ini juga bertujuan untuk mendapatkan jaminan keselamatan dan pertahanan daripada British pada masa hadapan Malaysia. Tambahan di Persekutuan Tanah Melayu pada ketika itu, gagasan Malaysia telah mendapat bantahan daripada parti *Pan-Malayan Islamic Party* (PAS) yang bercita-cita menyatukan seluruh rantau Nusantara melalui satu gagasan Melayu Raya. Keadaan ini menggesa Perhimpunan Agung *United Malays National Organisation* (UMNO) pada 4 November 1961 memberikan mandat kepada Tunku untuk merundingkan gagasan Malaysia (Stockwell, 2004a).

Di London, British merasa bimbang terhadap kemungkinan Sabah dan Sarawak akan selamanya menjadi jajahan di bawah Persekutuan Tanah Melayu. Justeru itu, British telah mengadakan satu mesyuarat dengan Persekutuan Tanah Melayu di London pada 20-22 November 1961 untuk membincangkan perkara keselamatan, kedaulatan, otonomi dan imigresen bagi Sabah dan Sarawak. Hasil mesyuarat ini, satu kenyataan bersama telah dikeluarkan pada 22 November 1961 bahawa Malaysia adalah *a desirable aim* (matlamat yang wajar). Walau bagaimanapun, sebelum membuat keputusan muktamad, terlebih dahulu perlu menentukan pendapat rakyat Sabah dan Sarawak terhadap gagasan Malaysia. Ini mencetuskan cadangan untuk menubuhkan satu suruhanjaya bebas yang akan mengadakan tinjauan pendapat dan memberi resolusi yang wajar. Mesyuarat tersebut juga telah mengadakan satu perjanjian pada 23 November 1961 untuk meminda *Anglo-Malayan Defence Agreement 1957*, iaitu meluaskan lingkungan keselamatan dan pertahanan British ke atas Sabah, Sarawak dan Brunei (Stockwell, 2004a).

Gambar 2: Delegasi MSCC pada Mesyuarat Kedua di Kuching, 20 Disember 1961

(Sumber: Ho, 1995)

Mesyuarat MSCC kedua telah diadakan di Kuching pada 18-20 Disember 1961. Pada hari pertama, reaksi mesyuarat agak muram kerana pendirian para delegasi pemimpin meragui gagasan Malaysia. Pada hari kedua, Pang Tet Tshung dari Sabah, dan Stephen Kalong Ningkam dari Sarawak telah mengkritik para delegasi kerana tidak berani mengambil peluang untuk berdiri sendiri atau berkerajaan

sendiri. Justeru itu, pengerusi MSCC, Stephens turut menegur para delegasi supaya menghapuskan keraguan mereka yang menjadi punca syak wasangka terhadap gagasan Malaysia ataupun terhadap wawasan Tunku. Menurut Stephens bahawa gagasan Malaysia bertujuan membawa kebaikan kepada semua (Ongkili, 1967). Pada hari terakhir mesyuarat (20 Disember 1961), para delegasi mula memberikan sokongan terhadap gagasan Malaysia.

Implikasi sokongan Sabah dan Sarawak terhadap gagasan Malaysia telah menambahkan kebimbangan Indonesia, terutamanya Parti Komunis Indonesia (PKI). Maka PKI menganjurkan satu persidangan di Jakarta pada 30 Disember 1961 yang bertujuan untuk mencetuskan provokasi terhadap gagasan Malaysia sebagai suatu rancangan neo-kolonialisme oleh British. Tindakan Indonesia ini hanya menggesa Sabah dan Sarawak untuk menafikan neo-kolonialisme, sebaliknya menerima gagasan Malaysia. Pada 4 Januari 1962, Sarawak telah menerbitkan satu Kertas Putih, *Malaysia and Sarawak* yang menegaskan sokongan penuh terhadap gagasan Malaysia. Di Sabah, setelah mendapat nasihat daripada Gabenor Sir Goode, maka Sabah juga menerbitkan satu Kertas Putih, *North Borneo and Malaysia* pada 31 Januari 1962 (Wong, 2008; Bala, 2009).

Hakikatnya, dalam kedua-dua dokumen Kertas Putih tersebut telah dinyatakan dengan jelas jaminan hak perlindungan khas, yang menjadi bukti sokongan dan persetujuan pemimpin di Sabah dan Sarawak terhadap gagasan Malaysia (Wong, 2008). Bahkan, seperti yang dinyatakan dengan jelas dalam Kertas Putih masing-masing, isu status quo keanggotaan Sabah dan Sarawak dalam gagasan Malaysia adalah sebagai 'negeri' yang setara dengan sebelas negeri di Persekutuan Tanah Melayu, dan bukannya sebagai 'negara'. Perkara 4 dalam Kertas Putih Sabah, menyebut;

4. Within recent weeks there has been strong criticism, much of it analytical and constructive, in sectors of the local English and Chinese Press of the concept of Malaysia on the basis of North Borneo joining the Federation of Malaya as a State under the present Constitution of the Federation. As was made clear at the last meeting of the Legislative Council in December, the Commission of Enquiry is not committed to any detailed terms of merger already proposed, and there is no question of its acting as a

rubber stamp for a decision already taken. In fact, as indicated above, no decision has yet been taken beyond that Malaysia is a desirable aim. Furthermore, Tunku Abdul Rahman, the Prime Minister of the Federation of Malaya, has given a number of assurances that his original proposal that the Borneo territories should enter Malaysia as States equal in status with the existing States of the Federation of Malaya does not represent his final word on the subject. For example, in his speech to the Federation of Malaya on the 16th October, he stated that "in our future constitutional arrangements the Borneo people can have a big say in matters on which they feel very strongly, such as immigration, customs, Borneanisation, and control of their State franchise rights". In conversation with members of the North Borneo delegations to the Malaysia Solidarity Consultative Committee he has made it abundantly clear that he has no wish to interfere in the internal affairs of North Borneo and is willing to consider sympathetically any proposals for the management by the people of this country of their own internal affairs (Wong, 2008).

Manakala, Perkara 4 dalam Kertas Putih Sarawak, menyebut;

4. The first thing to be clear about is that Sarawak is not merely being invited to join the present Federation of Malaya as one of the States equal with the other existing States of the Federation. The present 11 States of the Federation of Malaya will be merged in the Great Federation of Malaysia and the Federation of Malaya as a political entity will cease to exist. This has already been partly achieved, to the extent that the Governments of the Federation of Malaya and Singapore have already agreed on the terms on which Singapore will join the larger Federation. The Prime Minister of Malaya has stated that in the "future constitutional arrangements the Borneo people can have a big say in matters in which they feel very strongly". However, when considering what these future constitutional arrangements should be it is reasonable to take the Constitution of the present Federation of Malaya as a basis from which to start (Wong, 2008).

Sabah dan Sarawak akan menjadi 'negeri' dalam Malaysia, dan Tunku telah memberi jaminan kepada kedua-dua negeri ini akan memiliki hak kuasa sendiri atau otonomi dalam bidang tertentu, seperti imigresen, kastam, Borneanisasi dalam perkhidmatan awam, dan francais. Tunku juga menyatakan jaminan tidak akan campurtangan dalam hal ehwal dalaman kedua-dua negeri tersebut.

Dengan pendirian yang jelas dalam Kertas Putih tersebut, maka mesyuarat MSCC ketiga di Kuala Lumpur pada 6-8 Januari 1962 telah mencapai persepakatan yang kukuh terhadap gagasan Malaysia, terutamanya aspek keselamatan menjadi isu kritikal pada ketika itu ekoran provokasi dan ancaman Indonesia dan Komunis. Kemudian, pada mesyuarat MSCC keempat, yang terakhir di Singapura pada 1-4 Februari 1962, persetujuan sepenuhnya terhadap gagasan Malaysia telah tercapai. Satu dokumen *Memorandum on Malaysia* yang memperincikan sejumlah 44 perkara atau wawasan yang dipersetujui telah ditandatangani oleh para delegasi MSCC.⁹ (Ho, 1995; Wong, 2008).

Memorandum ini menegaskan wawasan sokongan dan persetujuan para pemimpin terhadap gagasan Malaysia, iaitu; konsep (*Point 6: Concept of Malaysia Supported*); sebuah negara federasi atau persekutuan (*Point 8: Federation Defined*); dengan sebuah pemerintah pusat yang kuat (*Point 9: Strong Central Government Vital*), dan; sebaliknya menafikan sebuah negara kesatuan atau konfederasi (*Point 7: Not Unitary*).¹⁰ Dengan demikian, para pemimpin juga menerima hakikat bahawa; kedaulatan semua negeri adalah di bawah persekutuan (*Point*

---

⁹ Delegasi Sabah: O.K.K. Datu Mustapha bin Datu Harun, Pang Tet Tshung, O.K.K. G. S. Sundang, dan Lai Eng Kong. Delegasi Sarawak: Yeo Cheng Hoe, Ong Kee Hu, Temenggong Jugah anak Barieng, Pengarah Montegrai anak Tugang, Dato Abang Haji Openg, Ling Beng Siew, James Wong, dan Remigius Durin anak Nganau. Delegasi Persekutuan Tanah Melayu: Mohamed Khir Johari, Mohamed Ismail bin Mohamed Yusof, V. Manickavasagam, Dr. Burhanuddin bin Mohamed Noor, Lee Siok Yew, Tuan Syed Esa bin Alwee, dan Abdul Ghani bin Ishak. Delegasi Singapura: Lee Kuan Yew, Ahmad bin Ibrahim, S. Rajaratnam, Dato Abdul Hamid bin Haji Jumat. Delegasi Brunei (Pemerhati): Dato Setia Pengiran Ali bin Pengiran Haji Mohamed Daud, Dato Setia Pengiran Haji Mohamed Yusuf, Haji Jamil bi P.U.K. Awang Haji Umar, Dato Temenggong Lim Chen Choo, dan Dato Abdul Aziz bin Haji Mohamed Zain. Rujuk Wong, 2008, hlm. 114-115; Ho, 1995, hlm. 38.

¹⁰ Perkara 7, menyebut: *In view of the fact that all delegations acknowledge the desirability that all component States should retain their identity and autonomy, the possibility of Malaysia being formed as a unitary State was never considered.* Rujuk Wong, 2008, hlm. 107; Ho, 1995, hlm. 32.

12: *Sovereignty*), dan; status quo 'negeri' adalah setara (*Point 38: State, Federal and Concurrent Lists Applicable*).¹¹

Referendum Rakyat: Suruhanjaya Cobbold

Dengan persetujuan MSCC dan kesediaan Sabah dan Sarawak terhadap gagasan Malaysia telah memberi laluan yang selesa kepada satu suruhanjaya bebas, Suruhanjaya Cobbold ditubuhkan pada 17 Januari 1962 dan seterusnya bersedia untuk mengadakan referendum atau tinjauan pendapat di Sabah dan Sarawak (Stockwell 2004a; British Information Services, 1963).

Gambar 3: Suruhanjaya Cobbold

(Sumber: Ho, 1995)

Pada tempoh 19 Februari 1962 hingga 18 April 1962, Suruhanjaya Cobbold telah berada di Sarawak. Dalam proses tinjauan pendapat tersebut, Suruhanjaya Cobbold telah menerima 1,600 pucuk surat termasuk memo daripada 35 pusat di Sarawak. Sebahagian rakyat Sarawak menentang gagasan Malaysia, terutamanya dalam kalangan kaum Cina dan parti SUPP. Semasa ketibaan Suruhanjaya Cobbold di Kuching, SUPP mengadakan perarakan anti-Malaysia yang dihadiri sekitar 7,000 orang Cina dan segelintir orang Melayu, Iban dan Bidayuh. Satu memorandum anti-Malaysia dan kempen tandatangan oleh SUPP

---

¹¹ Perkara 38, menyebut: *Having accepted the principle that all the Borneo territories would join the Federation of Malaysia as states equal in status with the other existing states of the Federation,...* Rujuk Wong, 2008, hlm. 112; Ho, 1995, hlm. 37; A Rahman Tang Abdullah dan Saidah Alih, 2017, hlm. 31-32.

telah diserahkan kepada Suruhanjaya Cobbold, yang menjelaskan satu pandangan bahawa persekutuan baharu itu akan didominasi oleh rakyat Tanah Melayu. Manakala rakyat Sarawak pula akan dibuli tanpa kebebasan bersuara, beragama dan bersosial. Mereka beranggapan bahawa gagasan Malaysia hanya akan meletakkan Sarawak di bawah kerajaan asing (Tanah Melayu). Mereka juga menegaskan bahawa hak perlembagaan rakyat Sarawak tidak boleh ditentukan oleh British dan Persekutuan Tanah Melayu. Justeru itu, mereka menuntut kemerdekaan penuh kepada Sarawak dan tidak perlu untuk menerima gagasan Malaysia.

Pada 25 Februari 1961, Suruhanjaya Cobbold telah berada di Sabah, dan menerima sejumlah 600 pucuk surat termasuk memo daripada 15 pusat. Suruhanjaya Cobbold mendapati majoriti kaum Cina, terutamanya daripada parti DP dan UP membantah gagasan Malaysia. Mereka menyuarakan tuntutan hak otonomi dan berkerajaan sendiri atau kemerdekaan penuh. Pandangan yang sama turut dikongsi oleh Pasok Momogun yang mewakili rakyat peribumi di pedalaman Sabah. Manakala di Brunei, Partai Rakyat Brunei (PRB) yang diketuai oleh Sheikh A. M. Azahari menolak gagasan Malaysia (Stockwell, 2004b).

Dianggarkan lebih 4,000 individu yang mewakili sekitar 690 kumpulan daripada pelbagai lapisan rakyat Sabah dan Sarawak telah menghadiri sesi perbincangan secara sulit dengan Suruhanjaya Cobbold (Wong, 2008). Didapati wujud pelbagai reaksi rakyat Sabah dan Sarawak terhadap gagasan Malaysia. Hakikatnya, sebahagian besar rakyat adalah sama ada meragui atau menolak gagasan Malaysia. Walau bagaimanapun, gagasan Malaysia telah mendapat sokongan yang kuat daripada kalangan rakyat peribumi di kawasan sekitar bandar dan pekan, terutamanya daripada kalangan ahli parti politik, seperti PANAS, BARJASA, SNAP, UNKO dan USNO. Manakala rakyat peribumi di kawasan pedalaman, sungguhpun mereka kurang faham tentang gagasan Malaysia, tetapi mereka menyokong dan memohon diberikan tempoh masa yang cukup untuk menimbang gagasan tersebut. Pendek kata, sebahagian besar rakyat Sabah dan Sarawak masih meragui gagasan Malaysia pada ketika tinjauan pendapat yang dilakukan oleh Suruhanjaya Cobbold (Ho, 1991).

Pada 21 Jun 1962, laporan Suruhanjaya Cobbold telah diserahkan kepada Macmillan dan Tunku. Ini membawa kepada satu perbincangan sulit antara British dan Persekutuan Tanah Melayu di London pada 31

Julai - 1 Ogos 1962. Pada mesyuarat tersebut, laporan Suruhanjaya Cobbold telah dirumuskan dengan menyatakan keputusan tiga kategori pendapat rakyat Sabah dan Sarawak. Pertama, satu pertiga menyokong penuh gagasan Malaysia tanpa syarat dan perlu disegerakan. Kedua, satu pertiga menyokong dengan bersyarat. Dan ketiga, satu pertiga menolak dengan alasan, sama ada diberikan kemerdekaan terlebih dahulu ataupun terus kekal di bawah pemerintahan British. Suruhanjaya Cobbold melaporkan hanya 20 peratus hasil tinjauan pendapat tersebut yang menolak gagasan Malaysia. Dengan mengambil kira gabungan kategori pertama dan kedua, Suruhanjaya Cobbold merumuskan bahawa majoriti (80 peratus) rakyat Sabah dan Sarawak menyokong gagasan Malaysia (Stockwell, 2004a). Laporan Suruhanjaya Cobbold secara umumnya menyatakan sokongan kuat terhadap gagasan Malaysia dengan harapan terhadap jaminan perlindungan ke atas kepentingan Sabah dan Sarawak.

Dalam Laporan Cobbold menyatakan pelbagai isu berkaitan dengan pendirian penduduk Sabah dan Sarawak terhadap gagasan Malaysia. Di Sabah, masyarakat Cina menuntut sejumlah lebih daripada 2 kerusi atau sejumlah 8 kerusi dalam Dewan Senat. Parti UNKO yang mewakili kaum Kadazan lebih bimbang hal ancaman Komunis dan ancaman tuntutan negara jiran, iaitu Filipina dan Indonesia. Bahkan mereka juga menuntut sejumlah 8 kerusi dalam Dewan Senat untuk Sabah. Mekanisme parti USNO yang mewakili kaum bumiputera Islam menuntut penukaran nama Borneo Utara kepada Sabah dan menyokong penuh semua rekomendasi oleh MSCC.

Parti *National Pasok Momogun Organisation* yang mewakili kaum Murut pula menuntut kemerdekaan terlebih dahulu sebelum Sabah membuat keputusan untuk menyertai pembentukan Malaysia. Parti DP yang mewakili kaum peniaga, buruh dan pekerja di kawasan Kota Kinabalu dan Tenom menuntut status quo 'negara' bagi Sabah, yakni mencadangkan konsep konfederasi atau kesatuan, dan mereka membantah gagasan Malaysia sebagai sebuah federal. Parti UP yang mewakili kaum peniaga di Sandakan juga membantah gagasan Malaysia, dan mereka menuntut kemerdekaan terlebih dahulu sebelum menimbang gagasan Malaysia. Pendirian membantah gagasan Malaysia juga dikongsi oleh Liberal Party (LP) yang mewakili pelbagai kaum di Sandakan (Wong, 2008).

Laporan Cobbold juga dengan jelas tidak menafikan bahawa wujud pendirian yang berbeza berkaitan status quo Sabah dan Sarawak

dalam gagasan Malaysia. Misalnya, disebabkan keraguan terhadap gagasan Malaysia dalam kalangan rakyat di Sabah, terdapat pandangan untuk membentuk satu persekutuan yang terdiri daripada lima unit, iaitu Persekutuan Tanah Melayu, Singapura, Sarawak, Brunei dan Sabah. Pandangan ini menolak sebuah persekutuan yang terdiri daripada lima belas unit yang setara. Bahagian D, Perkara (e) dalam Laporan Cobbold, merumuskan;

(e) Status of North Borneo in Malaysia

Many groups who appeared before us displayed great anxiety that North Borneo should be adequately represented in the Federal Parliament and that, in this and in other respects, she should not be treated as equivalent in status to one of the States in the present Federation of Malaya, for example, Penang or Malacca. The point was made that North Borneo's size alone justified special treatment and that the much greater distance between the Borneo territories and Kuala Lumpur also had a bearing on the matter. A number of persons expressed the view that the new Federation should consist of five units – the Federation of Malaya, Singapore, Sarawak, Brunei and North Borneo – and not 15 units as would be the case of the Federation of Malaya disappeared as such, and was regarded as 11 separate States which would each join the new Federation on equal terms with the four new units. The reason for this attitude was clearly a fear that North Borneo's interests might be overlooked or given too little weight (Wong, 2008).

Walau bagaimanapun, Laporan Cobbold menjelaskan satu berpendirian bahawa gagasan Malaysia merupakan sebuah persekutuan baharu dengan memansuhkan Persekutuan Tanah Melayu yang terdiri daripada sebelas negeri. Menurut pandangan Suruhanjaya Cobbold, dalam Perkara 148, menyebut;

We have examined the Federation of Malaya Constitution and have concluded that it could be taken as a basis for the purpose of the creation of Malaysia. With the necessary amendments to the Constitution, we envisage the entry of the two Borneo territories as States within the Federation.

With their admission, the Federation of Malaya would cease to exist as a political entity, and would be succeeded by the Federation of Malaysia. There would continue to be a strong Central Government, with the States enjoying a measure of autonomy and retaining their individual identity. In view of the special circumstances which apply to the Borneo territories, autonomy and safeguards should be given in certain matters which are not enjoyed by the other States. We are anxious in the connexion that some form of guarantee should be provided whereby no amendment, modification or withdrawal of whatever special powers or safeguards may be given can be made by the Central Government without the positive concurrence of the Government of the State concerned. We feel strongly that appropriate provisions should be made in the Constitution to ensure that the special safeguards for the interests of Sarawak and North Borneo, as territories in the new Federation, are maintained (Wong, 2008).

Dengan status quo 'negeri' masing-masing yang setara, setiap sebelas negeri di Tanah Melayu, Singapura, Sarawak, Brunei dan Sabah akan bergabung membentuk sebuah persekutuan yang baharu. Ini memberi maksud Persekutuan Tanah Melayu dimansuhkan secara automatik pada tarikh Hari Malaysia dengan berkuatkuasa persekutuan yang baharu.

Laporan Suruhanjaya Cobbold juga mencadangkan nama persekutuan yang baharu sebagai 'Malaysia' yang diterjemahkan daripada maksud *Greater Malaysia* ataupun 'Melayu Raya'. Berdasarkan wawasan yang dipersetujui oleh MSCC, Suruhanjaya Cobbold juga mencadangkan Perlembagaan Persekutuan Tanah Melayu (1957) akan menjadi fondasi perlembagaan baharu dengan sebuah pemerintah pusat yang kuat, tetapi dengan syarat bahawa negeri Sabah dan Sarawak akan mempunyai otonomi dan perlindungan tertentu yang tidak boleh dipinda oleh pemerintah pusat tanpa persetujuan negeri berkenaan; Ketua Negeri di Sabah dan Sarawak adalah tidak layak menjadi Ketua Negara (Persekutuan); agama Islam sebagai agama rasmi persekutuan; bahasa Melayu sebagai bahasa rasmi persekutuan; hak kebebasan beragama dan penggunaan bahasa Inggeris di Sabah dan Sarawak; hak keistimewaan peribumi; otonomi dalam aspek imigresen, tanah, pertanian, hutan, dan kastam tempatan kepada Sabah dan Sarawak; hak untuk menarik diri daripada persekutuan; hak kewangan yang setara; hak mempercepatkan

Borneanisasi jawatan perkhidmatan awam di Sabah dan Sarawak; hak kewarganegaraan sebelum Hari Malaysia; mengekalkan Mahkamah Tinggi Borneo; Ketua Negeri dilantik oleh Ketua Negara dengan persetujuan Ketua Menteri; perwakilan Parlimen berasas populasi dan saiz negeri; dan lain-lain (*Report of the Commission of Enquiry, North Borneo and Sarawak*, 1962). Walau bagaimanapun, laporan Suruhanjaya Cobbold sebenarnya tidaklah secara menyeluruh menjelaskan tentang pendirian Sabah dan Sarawak yang sebenarnya. Pada hakikatnya, keraguan terhadap gagasan Malaysia masih lagi kental pada ketika itu, tetapi tidak dinyatakan dalam laporan.

Memandangkan keadaan ancaman yang kritikal daripada Indonesia dan Filipina pada ketika itu, Setiausaha Agung PBB, U Thant mengesyorkan supaya Sabah dan Sarawak harus menerima gagasan Malaysia. Justeru itu, Suruhanjaya Cobbold menggesa cadangan untuk meneruskan gagasan Malaysia dengan syarat, Perlembagaan Merdeka Persekutuan Tanah Melayu (1957) digunakan dan disesuaikan dengan keperluan persekutuan yang baharu. Perlembagaan yang baharu itu harus menyediakan peruntukkan kepada satu pemerintah pusat yang kuat tetapi dengan tambahan kuasa otonomi dan perlindungan khas kepada Sabah dan Sarawak, serta beberapa bentuk jaminan untuk mencegah pindaan, pengubahsuaian atau penarikan kuasa otonomi serta perlindungan khas tanpa persetujuan daripada kerajaan Sabah dan Sarawak.

Dengan rumusan laporan Suruhanjaya Cobbold tersebut, maka persetujuan telah tercapai di London pada 31 Julai 1962 di antara British dan Persekutuan Tanah Melayu. Pada mulanya, mereka mencadangkan tarikh 1 Jun 1963 sebagai hari pembentukan atau Hari Malaysia, tetapi dipersetujui tarikh 31 Ogos 1963. Pada 1 Ogos 1962, mesyuarat ini telah mengeluarkan satu kenyataan bersama yang mengumumkan tarikh 31 Ogos 1963 sebagai Hari Malaysia. Juga dipersetujui penubuhan satu jawatankuasa khas yang mewakili kerajaan British, kerajaan Persekutuan Tanah Melayu, kerajaan Sabah dan kerajaan Sarawak untuk merangka perjanjian dan membuat pengaturan perlembagaan baharu (Stockwell, 2004a).

Jaminan Perundangan: *Inter-Governmental Committee (IGC)*

Pada 1 Ogos 1962, satu jawatankuasa khas, iaitu IGC telah ditubuhkan dan diketuai oleh Lord Lansdowne (Menteri Hubungan Kolonial) untuk merangka satu perjanjian pembentukan Malaysia yang sempurna dan

menyusun satu Perlembagaan Malaysia yang lengkap dengan memperuntukkan perlindungan dan kepentingan khas kepada Sabah dan Sarawak. Manakala Singapura dan Brunei tidak terlibat dalam IGC tersebut (*Report of Inter-Governmental Committee*, 1963). Pada 30 Ogos 1962, mesyuarat persediaan IGC telah diadakan di Jesselton untuk membentuk jawatankuasa induk dan beberapa jawatankuasa kecil antara kalangan delegasi daripada kerajaan British, Persekutuan Tanah Melayu, Sabah dan Sarawak. Manakala Brunei telah menerima jemputan untuk menghantar pemerhati.

Gambar 4: Delegasi Ke Mesyuarat IGC, 1962-1963

(Sumber: Ho, 1991)

Sungguhpun Sabah dan Sarawak mempunyai cukup ramai delegasi masing-masing dalam IGC, tetapi hakikatnya bahawa kebanyakan rundingan sebenar mengenai pengaturan perlembagaan baharu itu telah dilakukan oleh pegawai British yang turut mewakili

(delegasi) kedua-dua wilayah Sabah dan Sarawak. Tambahan pula delegasi British dikatakan telah mendominasi semua jawatan pengerusi bagi setiap jawatankuasa kecil yang ditubuhkan, seperti perlembagaan, fiskal, perkhidmatan awam, undang-undang, kehakiman, dan organisasi jabatan (Stockwell, 2004a).

Pengumuman tarikh 31 Ogos 1963 sebagai Hari Malaysia, pada hakikatnya telah mengejutkan Sabah dan Sarawak. Di Sabah, Stephens telah mengadakan satu mesyuarat tergepang bagi pemimpin daripada parti UNKO, USNO, DP, UP dan Pasok Momogun di Jesselton pada 13-14 Ogos 1962. Hasil mesyuarat tersebut, satu memorandum 20 Perkara telah disediakan untuk dipertimbangkan oleh IGC ke dalam perlembagaan baharu. Memorandum ini merupakan prasyarat penyertaan Sabah dalam pembentukan Malaysia dan telah diserahkan kepada Lord Lansdown dan Tun Razak pada ketika mesyuarat IGC di Jesselton (30 Ogos 1962). Manakala di Sarawak, semua rakyatnya telah menerima satu hakikat bahawa penggabungan dalam gagasan Malaysia adalah suatu keputusan yang tidak dapat dielakkan. Justeru itu, Sarawak juga menyediakan satu memorandum 18 Perkara kepada IGC. Pada prinsipnya, rakyat peribumi Dayak, Melanau dan Melayu daripada parti SNAP, Panas dan Barjasa memberi sokongan yang padu terhadap prasyarat memorandum 18/20 Perkara tersebut (Stockwell, 2004a).

Senarai 18/20 Perkara, ialah (1) Perkara Agama ialah Islam adalah agama rasmi Persekutuan tetapi tiada agama rasmi atau dijamin kebebasan beragama bagi Sabah dan Sarawak; (2) Perkara Bahasa ialah bahasa Melayu adalah bahasa rasmi persekutuan tetapi bahasa Inggeris sebagai bahasa rasmi Sabah dan Sarawak tanpa had serta kebebasan penggunaan bahasa ibunda; (3) Perkara Perlembagaan Malaysia ialah haruslah satu dokumen baharu berasaskan Perlembagaan Persekutuan Tanah Melayu (1957); (4) Perkara Ketua Negara (Persekutuan) ialah Ketua Negeri di Sabah dan Sarawak tidak boleh menjadi Ketua Negara; (5) Perkara Nama Persekutuan ialah Malaysia bukan Melayu Raya; (6) Perkara Imigresen ialah otonomi Sabah dan Sarawak; (7) Perkara Berpisah atau menarik diri daripada persekutuan ialah tiada hak kepada Sabah dan Sarawak untuk menarik diri; (8) Perkara perkhidmatan awam negeri ialah hak Borneanisasi harus dipercepatkan; (9) Perkara Pegawai British ialah digalakkan untuk terus memberi khidmat sehingga digantikan oleh anak Sabah dan Sarawak; (10) Perkara Kewarganegaraan ialah rakyat Sabah dan Sarawak yang lahir sebelum Hari Malaysia berhak menjadi warganegara; (11) Perkara kewangan,

pembangunan dan tariff serta membuat pinjaman sendiri ialah hak Sabah dan Sarawak; (12) Perkara hak keistimewaan ialah rakyat peribumi Sabah dan Sarawak; (13) Perkara Bentuk Kerajaan Negeri ialah hak amalan sistem kementerian bagi Sabah dan Sarawak; (14) Perkara 7 tahun tempoh peralihan ialah hak syarat kuasa perundangan dikekalkan kepada kerajaan Sabah dan Sarawak ataupun tidak boleh diwakilkan kepada kerajaan Sabah dan Sarawak oleh pemerintah pusat; (15) Perkara amalan sistem pendidikan sedia ada ialah hak diteruskan dan dikekalkan di bawah otonomi Sabah dan Sarawak; (16) Perkara pemindaan, pengubahsuaian atau pengeluaran sebarang perlindungan khas bagi negeri termasuk pemindaan perlembagaan negeri ialah tidak boleh dilakukan tanpa persetujuan daripada rakyat dan kerajaan Sabah dan Sarawak; (17) Perkara perwakilan di Parlimen Persekutuan ialah harus mengambil kira populasi dan saiz serta pontensi yang tidak kurang berbanding Singapura, dan; (18) Perkara nama Ketua Negeri ialah Gabenor di Sarawak dan Yang di-Pertua Negara di Sabah. Manakala dua lagi perkara lain yang dikemukakan oleh Sabah, tetapi menjadi tambahan kepada Sarawak, ialah (19) Perkara Nama Negeri ialah Sarawak mengekalkan nama Sarawak, dan Sabah menukarkan nama Borneo Utara kepada Sabah, dan; (20) Perkara tanah ialah kuasa Majlis Tanah Nasional tidak boleh digunakan di Sabah dan Sarawak (*Report of Inter-Governmental Committee, 1963*).

Hampir semua prasyarat dalam 18/20 Perkara itu telah diterima oleh IGC, termasuk penyediaan peruntukkan untuk pertumbuhan fiskal tertakluk kepada semakan oleh penilai bebas sebelum ulang tahun Hari Malaysia yang keenam dan kesebelas, serta hak untuk menaikkan pinjaman dalaman bagi Sabah dan Sarawak. Juga hak perlindungan dan peruntukkan yang tidak boleh diubah oleh pemerintah pusat tanpa persetujuan kerajaan Sabah dan Sarawak telah diterima oleh IGC. Walau bagaimanapun, satu cadangan untuk mengekalkan status kuasa perundangan negeri bagi tempoh tujuh tahun (Perkara 14) adalah tidak dipersetujui, sebaliknya kuasa ini hanya diwakilkan kepada negeri. Dari segi pembahagian perwakilan di Parlimen, dipersetujui bahawa Sarawak akan mempunyai 24 kerusi, Sabah mempunyai 16 kerusi berbanding dengan Persekutuan Tanah Melayu mempunyai 104 kerusi dan Singapura mempunyai 15 kerusi. Dengan pembahagian tersebut dijangka akan memberi kelebihan kepada Sabah, Sarawak dan Singapura (55 kerusi) untuk menghalang sebarang pindaan dilakukan ke atas Perlembagaan Malaysia.

Sokongan kuat rakyat Sabah dan Sarawak terhadap laporan IGC adalah dicetuskan oleh wujud perasaan bimbang terhadap kemungkinan kaum Melayu di Tanah Melayu akan mendominasi persekutuan baharu. Malahan kelompok yang amat menentang tinjauan Suruhanjaya Cobbold dahulu mula menyokong gagasan Malaysia kerana mereka kagum dengan janji faedah ekonomi yang bakal diterima atau disalurkan kepada kawasan luar bandar di Sabah dan Sarawak. Melainkan golongan kiri dalam parti SUPP, semua parti politik di Sabah dan Sarawak memberi sokongan penuh terhadap gagasan Malaysia. Di Sabah, semua parti politik yang pro-gagasan Malaysia telah menubuhkan parti Perikatan Sabah pada bulan September 1962. Pada 12 September 1962, Majlis Undangan Sabah telah meluluskan usul menerima tarikh 31 Ogos 1963 sebagai Hari Malaysia. Di Sarawak, Majlis Negri juga meluluskan usul merima tarikh Hari Malaysia pada 26 September 1962. Kemudian langkah menggabungkan semua parti politik yang pro-gagasan Malaysia di Sarawak telah dilakukan dengan menubuhkan parti Perikatan Sarawak pada 22 Oktober 1962 (Stockwell, 2004a).

Tambahan faedah gagasan Malaysia kepada Sabah dan Sarawak yang menjadi perhatian lebih serius pada ketika itu ialah jaminan keselamatan dan pertahanan, terutamanya untuk menghadapi ancaman Komunis, Indonesia dan juga tuntutan Filipina. Di Sarawak, ancaman Komunis adalah kritikal ekoran daripada kegagalan pemberontakan Tentera Nasional Kalimantan Utara (TNKU) di Brunei pada bulan Disember 1962. Segelintir anggota TNKU telah berjaya melepaskan diri ke Sarawak, dan mereka telah menyusup masuk ke dalam pertubuhan sulit Komunis yang dinamakan, *Clandestine Communist Organisation* (CCO), yang bergiat aktif di Bahagian Pertama (Kuching), Bahagian Kedua (Sri Aman) dan Bahagian Ketiga (Sibu). Bahkan ahli CCO juga dipercayai telah menyusup masuk ke dalam parti SUPP yang pada awalnya lantang menentang gagasan Malaysia. Tujuan CCO menyokong pendirian SUPP adalah kerana cita-cita untuk menubuhkan sebuah negara Komunis di Sarawak. Walau bagaimanapun, pada bulan Januari 1963, sebahagian ahli SUPP yang berfikiran terbuka telah mengambil pendirian untuk menyokong gagasan Malaysia secara bersyarat, iaitu menuntut referendum diadakan sebelum penyertaan Sarawak untuk menubuhkan Malaysia (Stockwell, 2004a).

Perkembangan pada ketika itu adalah amat mencemaskan sehingga mencetuskan satu langkah untuk mengadakan satu persidangan bagi semua parti politik yang pro-gagasan Malaysia pada

16-17 Februari 1963 di Jesselton. Persidangan ini telah dipengerusikan oleh Stephens, yang kemudian beliau merumuskan bahawa semua wakil parti politik dari Persekutuan Tanah Melayu, Singapura, Sabah, Sarawak dan Brunei menyokong penuh gagasan Malaysia (Ho, 1991). Pada 27 Februari 1963, laporan IGC telah diterbitkan dan diedarkan kepada semua pihak yang terlibat dalam pembentukan Malaysia. Di Sarawak, Majlis Negri telah mengambil keputusan memperakui laporan IGC pada 8 Mac 1963 dan bersetuju dengan tarikh Hari Malaysia pada 31 Ogos 1963. Pada hari berikutnya, 9 Mac 1963, Majlis Negri juga meluluskan satu resolusi untuk penubuhan sistem kementerian di Sarawak. Manakala di Sabah, Majlis Undangan mengambil keputusan memperakui laporan IGC pada 13 Mac 1963 (Ho, 1995).

Berkerajaan Sendiri: Penubuhan Kabinet

Satu pandangan kritikal daripada O.K.K Gunsanad Samson Sundang, yang memimpin parti Pasok Monogun dan masih berpendirian menentang gagasan Malaysia, telah mendapat perhatian PBB. Gunsanad telah menulis surat kepada Ketua Kabinet PBB, Chakravarthi V. Narasimhan pada 22 April 1963 dengan mendakwa bahawa rakyat di Bahagian Pedalaman, Sabah menuntut untuk mengadakan hak penentuan sendiri (*self-determination*) terlebih dahulu. Pandangan beliau yang meluahkan keinginan terhadap penentuan sendiri sebelum penyatuan Malaysia adalah pencetus kepada keputusan untuk memberi status quo berkerajaan dalaman sendiri (*internal self-government*) kepada Sabah dan Sarawak pada tarikh yang ditetapkan, 31 Ogos 1963. Ini bermaksud hak berkerajaan sendiri sebagai negeri dalam Malaysia.

Justeru itu, di Sarawak, pada 10 Mac 1963, Majlis Negri meluluskan Perlembagaan Sarawak yang telah diusulkan pada bulan September 1961. Seterusnya pilihan raya Majlis Daerah telah diadakan dari 26 April hingga 15 Julai 1963, iaitu sejumlah 429 kerusi dipertandingkan. Parti yang menyokong gagasan Malaysia telah memenangi 313 kerusi (Perikatan Sarawak - 138 kerusi; Panas - 59 kerusi, dan; calon bebas - 116 kerusi). Selebihnya, 116 kerusi telah dimenangi oleh parti SUPP yang menentang gagasan Malaysia. Dengan kemenangan majoriti tersebut telah melayakkan Perikatan Sarawak untuk membentuk Kabinet Sarawak pertama pada 22 Julai 1963 dengan pelantikan Stephen Kalong Ningkan sebagai Ketua Menteri. Ini merupakan persediaan awal oleh Sarawak untuk mencapai status quo berkerajaan dalaman sendiri pada 31 Ogos 1963. Makalala kuasa hubungan luar, keselamatan dan pertahanan adalah di bawah British (Stockwell, 2004b).

Walau bagaimanapun, jawatan Ketua Negeri Sarawak menghadapi masalah pencalonan, terutamanya timbul bantahan daripada Tunku terhadap pencalonan Temenggong Jugah oleh Perikatan Sarawak. Masalah ini telah diselesaikan dengan cara Tunku menawarkan jawatan baharu, Menteri Hal Ehwal Sarawak di Persekutuan kepada Temenggong Jugah. Seterusnya pencalonan dan pelantikan Datu Abang Haji Openg pada 13 September 1963 menjadi Ketua Negeri Sarawak dengan gelaran Gabenor (Ho, 1991). Manakala di Sabah, pada 24 Julai 1963, Stephens telah mengumumkan tujuh ahli Kabinet daripada Perikatan Sabah untuk membentuk kerajaan negeri dan juga akan mengadakan persidangan Majlis Undangan pada 8 Ogos 1963 (*Sarawak Tribune*, 1963). Dengan kata lain, Sabah dan Sarawak akan terlebih dahulu mencapai status quo berkerajaan dalaman sendiri sebelum Hari Malaysia.

Gambar 5: Kabinet Sarawak, 22 Julai 1963

(Sumber: Ho, 1992)

Manakala di Sabah, parti Perikatan Sabah yang terbentuk semasa pilihan raya secara tidak langsung pertama diadakan melalui *Residency Electoral Colleges* dari bulan Disember 1962 hingga April 1963, dengan berpendirian pro-gagasan Malaysia telah memenangi pilihan raya tersebut, iaitu 95 kerusi daripada 110 kerusi yang dipertandingkan (Means, 1968; Mohammad Agus Yusoff, 1999; Sabihan Osman, 2008) dan seterusnya, pada 16 Mei 1963, mengambil langkah mencalonkan Datu

Mustapha sebagai Ketua Negeri, dan Donald Stephens sebagai Ketua Menteri. Ini merupakan persediaan awal yang dilakukan oleh Sabah untuk menenuhi syarat status quo berkerajaan dalaman sendiri dan penubuhan Kabinet Sabah pertama pada tarikh 31 Ogos 1963 (Stockwell, 2004b).

Sementara itu, perkembangan lain dalam tempoh dari bulan April hingga Julai 1963, tertumpu kepada perundingan di antara Persekutuan Tanah Melayu dan Singapura berhubung isu kewangan untuk membiayai operasi persekutuan pada masa hadapan. Persekutuan Tanah Melayu mencadangkan Singapura akan menyumbang sejumlah 40 peratus daripada hasilnya, dan tambahan geran berjumlah 50 juta Dolar Singapura untuk membiayai pembangunan di Sabah dan Sarawak bagi tempoh lima tahun pertama persekutuan. Walau bagaimanapun, Singapura bersetuju untuk menyumbangkan sejumlah 39 peratus daripada hasilnya, dan memberi pinjaman sejumlah 150 juta Dolar Singapura pada kadar bunga khas untuk Sabah dan Sarawak. Maka perundingan berhubung isu kewangan ini mencapai kata sepakat pada 5 Julai 1963 (Stockwell, 2004a). Pada masa yang sama, British juga telah memperbaharui perjanjian bantuan kewangan dan pertahanan kepada persekutuan bagi tempoh sementara.

Gambar 6: Kabinet Sabah, 31 Ogos 1963

(Sumber: Internet, 20 Oktober 2018)

Perjanjian Malaysia Dimeteraikan

Setelah selesai perundingan kewangan di antara Persekutuan Tanah Melayu dan Singapura, maka Perjanjian Malaysia telah ditandatangani di London pada 9 Julai 1963 (Ho, 1991). Hakikatnya, gagasan Malaysia telah melalui proses pengaturan secara mendalam melalui perundingan dalam tempoh 18 bulan di di Sabah, Sarawak, Singapura, Kuala Lumpur dan London. Pada akhirnya, peruntukan utama dalam perjanjian, Artikel 1 menyatakan; *The colonies of North Borneo and Sarawak and the State of Singapore shall be federated with the existing States of the Federation of Malaya as the States of Sabah, Sarawak, and Singapore and the Federation shall thereafter be called Malaysia* (Keesing's Worldwide, 1963). Perjanjian ini disertakan beberapa lampiran akta yang seterusnya harus diluluskan oleh Parlimen Persekutuan Tanah Melayu untuk meminda Perlembagaan Persekutuan Tanah Melayu (1957) bagi mengadakan peruntukkan kepada Singapura, Sabah dan Sarawak dalam persekutuan, serta mengadaptasikan ordinan imigresen sedia ada, khususnya berhubung dengan kuasa khas Sabah dan Sarawak. Juga dilampirkan Akta Malaysia atau Perlembagaan Persekutuan (Lampiran A); Perlembagaan Sabah (Lampiran B), Perlembagaan Sarawak (Lampiran C), dan Perlembagaan Singapura (Lampiran D) yang telah diperkenalkan oleh British sebelum Hari Malaysia; peruntukkan khas kepada Sabah dan Sarawak (Lampiran E); perjanjian pertahanan dan bantuan British kepada persekutuan (Lampiran F); borang arahan untuk menyediakan pampasan dan faedah bersara kepada pegawai British yang sedia ada di Sabah dan Sarawak (Lampiran G); perjanjian antara British dan Malaysia berhubung syarat perkhidmatan kepada pejawat awam sedia ada (ekspatriat) yang terus memegang jawatan di Singapura, Sarawak dan Borneo Utara (Lampiran H dan I); perjanjian antara Persekutuan Tanah Melayu dan Singapura berhubung pengaturan pasaran dan kewangan (Lampiran J), dan; pengaturan penyiaran dan televisyen Singapura (Lampiran K) (Stockwell, 2004a). Lampiran terakhir ialah satu perjanjian pindaan Perjanjian Malaysia bertarikh 28 Ogos 1963 berserta perjanjian tambahan berkaitan dengan Malaysia. Pindaan untuk menunda tarikh Hari Malaysia daripada 31 Ogos 1963 kepada 16 September 1963 telah ditandatangani oleh oleh Duncan Sandys (British), Abdul Razak (Malaya), Donald Stephens (North Borneo), Stephen Ningkan (Sarawak) dan Goh Keng Swee (Singapura). Perjanjian Malaysia mengesahkan penubuhan Malaysia sebagai satu negara Persekutuan monarki berparlimen secara elektif. Ketua Negara dirujuk sebagai Raja Malaysia bergelar Yang di-Pertuan Agong dengan status quo Raja Berperlembagaan dan dipilih untuk tempoh lima tahun

dalam kalangan sembilan sultan negeri Melayu (Pahang, Perak, Selangor, Negeri Sembilan, Johor, Kelantan, Kedah, Perlis dan Trengganu). Ketua eksekutif kerajaan Persekutuan (pemerintah pusat) ialah Perdana Menteri yang beribu pejabat di Kuala Lumpur (kini di Putrajaya). Di peringkat negeri, Raja Negeri atau Sultan merupakan ketua negeri bagi sembilan negeri Melayu, dan Yang di-Pertua Negeri atau Yang di-Pertua Negara atau Gabenor bagi Pulau Pinang, Melaka, Singapura, Sabah dan Sarawak. Manakala ketua eksekutif di peringkat negeri adalah Menteri Besar di sembilan negeri beraja, dan Ketua Menteri bagi semua negeri yang lain.

Bantahan Indonesia dan Filipina

Peningkatan tekanan bantahan daripada Indonesia sejak bulan April 1963 dan juga bantahan daripada Filipina untuk menuntut Sabah merupakan halangan terakhir ke arah merealisasikan gagasan Malaysia. Pada 12 April 1963, sekumpulan kecil tentera Indonesia telah menyerang balai polis di Tebedu, yang terletak sejauh 3 batu daripada sempadan Sarawak-Kalimantan. Seorang anggota polis telah terbunuh dan dua lagi cedera. Pada 27 April 1963, sekali lagi pasukan tentera Indonesia telah menyerang Tebedu dan juga menyerang pos pasukan Komando Marin Diraja di Gumbang (Stockwell, 2004a). Pada bulan April 1963, perisikan Cawangan Khas (*Special Branch*) telah melaporkan bahawa ancaman Komunis dan Indonesia adalah kritikal di Sarawak.

Manakala Filipina telah mula membuat tuntutan ke atas Sabah bagi pihak waris Kesultanan Sulu pada bulan Jun 1962. Pemimpin dan penduduk Sabah membantah tuntutan tersebut. Bahkan Gabenor Sir Goode telah bergegas ke London pada 29 Jun 1962 untuk melaporkan tentang bantahan keras daripada penduduk Sabah terhadap tuntutan Filipina tersebut (*Sarawak Tribune*, 1962). Walau bagaimanapun, tuntutan ke atas Sabah ini masih berlarutan sehingga Filipina telah mengemukakan tuntutannya kepada Mahkamah Keadilan Antarabangsa (*International Court of Justice*) pada 21 Ogos 1963. Tindakan Filipina itu telah mendapat respon bantahan keras daripada rakyat Sabah (Stockwell, 2004a; Starner, 1963).

Sejak bulan Mac 1963, PBB mula memberi perhatian serius terhadap bantahan Indonesia dan Filipina yang menggunakan sentimen anti-penjajahan terhadap gagasan Malaysia. PBB telah menyatakan sokongan penuh terhadap gagasan Malaysia dan juga telah diumumkan melalui siaran Radio Sabah pada 22 April 1963. Maka British dan Persekutuan Tanah Melayu mengambil pendirian untuk membuat

penyelesaian dengan Indonesia dan Filipina. Ini membawa kepada satu perundingan di antara Persekutuan Tanah Melayu dengan Indonesia dan Filipina di Manila pada 30 Julai - 5 Ogos 1963. Persetujuan telah tercapai dengan menandatangani Perjanjian Manila (*Manila Accord*) pada 31 Julai 1963. Berdasarkan perjanjian tersebut, ketiga-tiga negara telah mencapai sepakatan untuk menentukan semula pendapat rakyat Sabah dan Sarawak, yakni selaras dengan Resolusi 1541 (XV) oleh PBB (Stockwell, 2004a). Mereka bersetuju menyerahkan tugas meninjau pendapat rakyat dilakukan oleh PBB. Pada 12 Ogos 1963, Setiausaha Agung PBB, U Thant telah mengumumkan pembentukan satu pasukan *United Nations Malaysian Mission* (Ho, 1991). Pada 15 Ogos 1963, U Thant menyatakan bahawa tugas pasukan peninjau PBB akan dapat diselesaikan pada 14 September 1963 (Stockwell, 2004a). Justeru itu, tarikh Hari Malaysia (31 Ogos 1963) harus ditundakan.

Penetapan Hari Malaysia

Pada mulanya kerajaan Persekutuan Tanah Melayu mencadangkan tarikh 14 September 1963 (*Sarawak Tribune*, 1963). Namun U Thant telahpun bersetuju dengan satu cadangan tarikh lain, iaitu 16 September 1963 oleh Chakravarthi V. Narasimhan (Sekretariat PBB). Maka, pada 16 Ogos 1963, U Thant telah memaklumkan tarikh tersebut kepada wakil Persekutuan Tanah Melayu di Perhimpunan Agung PBB (Stockwell, 2004a). Pada ketika itu, Sabah dan Sarawak serta Singapura tidak bersetuju dengan keputusan penundaan tarikh Hari Malaysia. Sabah dan Sarawak telah mengirim telegram kepada U Thant berhubung bantahan mereka terhadap penundaan tarikh Hari Malaysia. Misalnya, telegram dari Perikatan Sabah kepada U Thant pada 18 Ogos 1963, menyatakan;

The Sabah Alliance Party is very concerned at the unnecessary postponement of the work of your team here. We cannot agree to increase interfering observers. The team should begin its work immediately or be withdrawn. We want Malaysia by August 31, 1963 (Ho, 1991).

Bahkan Stephens dan Ningkan telah bergegas pergi ke Kuala Lumpur pada 22 Ogos 1963 semata-mata untuk menegaskan pendirian Sabah dan Sarawak terhadap tarikh 31 Ogos 1963 sebagai Hari Malaysia. Dengan pendirian tersebut juga menyebabkan kerajaan Sarawak di bawah Perikatan Sarawak mengumumkan pada malam hari Jumaat, 24 Ogos 1963, bahawa pada tarikh 31 Ogos 1963 satu kerajaan sendiri secara *de facto* dari segi urusan dalam negeri akan wujud di Sarawak

walaupun pembentukan Malaysia akan ditunda ataupun sebaliknya (Ho, 1991).

Kemudian keputusan muktamad telah dipersetujui oleh British, Persekutuan Tanah Melayu, Singapura, Sabah dan Sarawak untuk tarikh baharu Hari Malaysia. Maka, pada 29 Ogos 1963, Yang di-Pertuan Agong Persekutuan Tanah Melayu telah menandatangani satu proklamasi tarikh 16 September 1963 sebagai Hari Malaysia (Stockwell, 2004a). Hakikatnya, proklamasi ini dilakukan sebelum pasukan PBB menyelesaikan kerja meninjau pendapat di Sabah dan Sarawak. Bahkan proklamasi tersebut telah menyebabkan Indonesia dan Filipina bertindak serta merta memutuskan hubungan dengan Malaysia.

Dengan sokongan kuat daripada Sabah dan Sarawak, maka gagasan Malaysia sudah menghampiri matlamatnya. Pada hari Sabtu, 31 Ogos 1963, satu pengumuman telah disiarkan bahawa Sabah dan Sarawak mencapai status memiliki kuasa sendiri dalam hal ehwal pentadbiran dalaman atau internal (Ho, 1991). Manakala kuasa eksternal (hubungan luar, keselamatan dan pertahanan) dikekalkan di bawah British. Pencapaian ini membangkit sokongan padu terhadap gagasan Malaysia di Sabah dan Sarawak. Misalnya, Majlis Negri Sarawak yang bersidang pada 4 September 1963 telah membuat pengundian terakhir. Keputusannya, sejumlah 31 undi menyokong gagasan Malaysia berbanding 5 undi yang menentang (*Sarawak Tribune*, 1963). Pendek kata, keyakinan rakyat Sabah dan Sarawak adalah sangat kukuh terhadap gagasan Malaysia menjelang Hari Malaysia. Perkara ini jelas dalam laporan pasukan peninjau PBB yang diumumkan oleh U Thant pada 14 September 1963, bahawa; *no doubt about the wishes of a sizeable majority of the peoples of these territories to join in the Federation of Malaysia* (Stockwell, 2004a).

Semangat Merdeka Malaysia

Menjelang Hari Malaysia, upacara penamatan pemerintahan Kerajaan Kolonial British telah diadakan di Sabah dan Sarawak. Di Sabah upacara ini diadakan di Jesselton untuk menandakan berakhirnya pemerintahan Kolonial British. Gabenor Sir Goode meninggalkan Sabah dari Pelabuhan Jesselton dengan menaiki kapal HMS Lion. Manakala di Sarawak, pada hari Ahad, 15 September 1963, bermula pada jam 12.30 tengahari, upacara seumpamanya telah diadakan di Kuching (Ho, 1995). Dalam ucapan terakhir Gabenor Sarawak, Sir Alexander Waddell, pada hari itu, beliau berkata;

To say goodbye is never easy but it is particularly difficult to say goodbye to Sarawak - the more so at a time of historic change and of great events. On these I will not dwell but you can be sure that tomorrow, Malaysia Day, and in the future, our thoughts, our hearts and our prayers will be with you as you step out on the great high road of independence with the star of hope and promise before you...We will withstand and repel any threats from within and from without for your cause is right, based on decent principles and dedicated to the happiness and welfare of all. It has been my privilege to induct a new Government, it is their lot to shoulder the responsibility I now put down...To my friend, Datu Openg, your new Governor, I offer a heartfelt welcome...You can be sure that we would have liked nothing better than to see you all again before leaving -but that was not to be. We will remember and if we can be of help or service to anyone of you or to your sons and daughters in England we would be most happy. Goodbye and may God bless you all (Ho, 1991).

Menjelang detik akhir tengah malam 15 September 1963, Radio Sarawak telah menyiarkan lagu *God Save the Queen* untuk kali terakhir. Pada hari berikutnya, Isnin, 16 September 1963, sambutan Hari Malaysia telah diadakan di Padang Sentral di Kuching (Ho, 1991). Di Sabah, persediaan sambutan ini diadakan di Padang Bandaran, Kota Kinabalu. Masing-masing negeri Sabah dan Sarawak telah menyediakan satu gerbang khas yang dihiasi dengan perkataan "Merdeka Malaysia" yang membawa dua makna, pertama, Sabah dan Sarawak mencapai kemerdekaan melalui pembentukan Malaysia. Kedua, pembentukan sebuah negara baharu, yang merdeka sepenuhnya dinamakan sebagai "Malaysia". Justeru itu, tarikh ulangtahun Malaysia ialah 16 September, yang juga menjadi ulangtahun bagi Sabah dan Sarawak.

Dengan kata lain, Sabah dan Sarawak yang berstatus quo berkerajaan sendiri sejak tarikh 31 Ogos 1963 telah bebas atau merdeka sepenuhnya daripada penjajahan British pada tarikh 16 September 1963, iaitu dengan berkuatkuasanya Artikel IV Perjanjian Malaysia yang memindah kuasa dan kedaulatan Sabah dan Sarawak daripada British kepada kerajaan negara baharu, iaitu Malaysia yang terbentuk pada tarikh tersebut.

**Gambar 7: Gerbang 'Merdeka Malaysia'
di Padang Bandaran, Jesselton**

(Sumber: Ho, 1995)

**Foto 8: Gerbang 'Merdeka Malaysia'
di Padang Sentral, Kuching**

(Sumber: Ho, 1995)

Semasa sambutan Hari Malaysia di Sarawak, acaranya telah dimulakan oleh Menteri Pertanian dan Ko-operasi, Khir Johari yang mewakili kerajaan Persekutuan Tanah Melayu, membaca proklamasi

pembentukan Malaysia serta menaikkan bendera Malaysia dan menyanyikan lagu, Negaraku. Seterusnya Ketua Menteri Sarawak, Ningkan membaca proklamasi; *Now therefore I, Stephen Kalong Ningkan, the Chief Minister of Sarawak, hereby proclaim that Sarawak has this day attained independence as a State of Malaysia* (Ho, 1991). Proklamasi ini dengan jelas menyatakan Sarawak telah mencapai kemerdekaan sebagai 'negeri' dalam Malaysia kerana dari segi status perundangan, dengan pembentukan Persekutuan Malaysia, status quo Sabah dan Sarawak berubah daripada "koloni" British kepada "negeri" merdeka.

Kesimpulan

Sabah dan Sarawak telah mencapai kemerdekaan melalui Malaysia pada tarikh 16 September 1963. Pada tarikh tersebut hak kedaulatan Sabah dan Sarawak telah diserahkan oleh kerajaan British kepada kerajaan Persekutuan Malaysia. Hakikatnya, pembentukan Malaysia adalah satu pelan *Grand Design* yang dirancang oleh British selepas Perang Dunia Kedua dan direalisasikan melalui pelan *Greater Malaysia* di bawah pimpinan Tunku, Lee, Stephens dan Ningkan. Segala cabaran dalaman dan luaran ke arah pembentukan Malaysia dalam tempoh dua puluh empat bulan telah dapat dihadapi dengan penuh bijaksana. Pertimbangan yang melibatkan MSCC, Suruhanjaya Cobbold dan IGC tentang segala keperluan perlindungan bagi Sabah dan Sarawak adalah komprehensif, sangat memuaskan dan dimasukkan atau diperuntukkan dalam perlembagaan. Dengan peruntukkan tersebut menandakan persetujuan Sabah dan Sarawak menjadi negeri ke-12 dan ke-13 dengan status quo yang setara tetapi diperuntukkan hak keistimewaan khas berbanding negeri lain dalam Persekutuan Malaysia.

Penghargaan

Tajuk makalah ini telah dibentangkan secara bentuk *powerpoint* dalam *The International Conference on Politics and International Studies (ICPIS 2018)* yang dianjurkan pada 30-31 Oktober 2018 oleh Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa (PPIB) di Pusat Pengajian Pascasiswawah, Universiti Malaysia Sabah.

Rujukan

Sumber Primer

American Society of International Law Malaya. 1963. North Borneo, Sarawak, and United Kingdom: Report of the Inter-Governmental

- Committee on the Proposed Federation of Malaysia. *International Legal Materials*. Vol. 2. No. 3. Hlm. 423-263.
- Arkib Negara Malaysia, Portal Rasmi. Parlimen Membahaskan Cadangan Menubuhkan Malaysia, *Hari Ini Dalam Sejarah*, http://www2.arkib.gov.my/hids/print.php?type=A&item_id=4098, 17 Oktober 2017.
- British Information Services. 1963. *The Meaning of Malaysia*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Cabinet for the New State of Sabah. *The Sarawak Tribune*. Thursday. 25 Julai 1963.
- Keesing's Worldwide, LLC. 1963. *Keesing's Record of World Events (formerly Keesing's Contemporary Archives)*. Vol. 9. November. Hlm. 19715.
- 'Malaysia Even If Singapore Stays Out' Tengku Determined. *The Sarawak Tribune*. Friday. 5 Julai 1963.
- North Borneo Does Not Wish To Join Philippines: Sir William. *The Sarawak Tribune*. Saturday. 30 June 1962.
- Only Five SUPP Mebers Voted Agians Support For Malaysia. *The Sarawak Tribune*. Thursday. 5 September 1963.
- Report of the Commission of Enquiry, North Borneo and Sarawak, 1962*, 12 Jun 1962.
- United Nations. 1960. *General Assembly Resolution 1514 (XV)*. [https://undocs.org/en/A/RES/1541\(XV\)](https://undocs.org/en/A/RES/1541(XV)). 18 Oktober 2017.

Buku dan Jurnal

- A. Rahman Tang Abdullah dan Saidah Alih. 2017. Proses Kemerdekaan Sabah dan Sarawak (1961-1963): Tinjauan Kembali Aplikasi Perundangan dalam Penubuhan Malaysia. *Jebat: Malaysia Journal of History, Politics & Strategies Studies*. Vol. 44. No. 1. Julai. Hlm. 24-27.
- A. Rahman Tang Abdullah dan Wan Shawaluddin Wan Hassan. 1985. Elemen Sejarah dalam Pembentukan Negara: Kemuncuan Negara Bangsa di Eropah dan Proses Kolonialisasi dan Dekolonialisasi dalam Konteks Malaysia. *Jurnal Perspektif*. Jil. 7. Bil.1. Hlm. 57-71.
- B. A. Hussainmiya. 2014. Malcolm MacDonald and Brunei: Diplomacy with Intimacy. *Journal of Southeast Asian Studies*. Vol. 45. No. 3. Hlm. 393-418.
- Bala, B. 2009. *Peace Corps Amerika Syarikat: Satu Kajian Mengenai Peranannya dalam Pembangunan Sosial di Sabah, 1961-1983*. *Tesis Ph.D.* Jabatan Sejarah, Universiti Malaya.

- Cristescu, A. 1981. *The Right to Self-Determination: Historical and Current Development on the Basis of United Nations Instruments*. New York: United Nation.
- Faisal S. Hazis. 2016. Adenan Will Win Big in Sarawak State Election, but Long-Term Effects on Malaysian Politics are Unclear. *Perspective*. Issue 2016. No. 20. Singapore: ISEAS-Yusof Ishak Institute. 4 Mei. Hlm. 1-8.
- Ho, A. C. 1991. *The Formation of the Federation of Malaysia*. Kuching: Pustaka Negeri Sarawak.
- Ho, A. C. 1992. *Datuk Stephen Kalong Ningkan (First Chief Minister of Sarawak)*. Kuching: Pustaka Negeri Sarawak.
- Ho, A. C. 1995. *Sarawak Historical Events (The Formation of the Federation of Malaysia), 1961-1963*. Kuching: See Hua Daily News Bhd.
- Lee, H. G. 2016. Impressive Results Await BN in Sarawak State Elections. *Perspective*. Issue 2016. No. 20. Singapore: ISEAS-Yusof Ishak Institute. 3 Mei. Hlm. 1-8.
- Luping, H. J. 1994. *Sabah's Dilemma: The Political History of Sabah, 1960-1994*. Kuala Lumpur: Magnus Books.
- Means, G. P. 1968. Eastern Malaysia: The Politics of Federalism. *Asian Survey*. Vol. 8. No. 4. April. Hlm. 289-308.
- Mohamed Nawab Mohamed Osman & Rashaad Ali. 2017. Sarawak State Elections 2016: Revisiting Federalism in Malaysia. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*. Vol. 36 (1). Hlm. 29-50.
- Mohammad Agus Yusoff. 1999. The Politics of Centre-State Conflict: The Sabah Experience Under the Ruling Sabah Alliance (1963-1976). *Jebat*. Vol. 26. Hlm. 1-25.
- Oh, J. C. H. 1967. The Federation of Malaysia: An Experiment in Nation-Building. *The American Journal of Economic and Sociology*. Vol. 26. No. 4. Hlm. 425-437.
- Ongkili, J. P. 1967. *The Borneo Response to Malaysia*. Singapore: Donald Moore Press.
- Oong, H. C. 2004. Fungsi dan Peranan Gabenor-Jeneral British di Asia Tenggara. *Kertas Seminar*. International Conference on Malaysia History. Anjuran Jabatan Sejarah. Fakulti Sastera dan Sains Sosial. Universiti Malaya. 23-25 Ogos.
- Sabihah Osman. 2008. Pembangunan Politik Sabah: Satu Penelusuran Sejarah. *Jurnal Kinabalu*. Vol. 14. Hlm. 1-28.
- Smith, T. E. 1962. Proposals for Malaysia. *The World Today*. Vol. 18. No. 5. Hlm. 192-200.

- Starner, F. L. 1963. Malaysia and the North Borneo Territories. *Asian Survey*. Vol. 3. No. 11. Hlm. 519-534.
- Stockwell, A. J. 2004a. Britain and Brunei, 1945-1963: Imperial Retreat and Royal Ascendancy. *Modern Asian Studies*. Vol. 38. No. 4. Hlm. 785-819.
- Stockwell, A. J. 2004b. *Malaysia: British Documents on the End of Empire. Series B. Volume 8*. London: TSO.
- Tilman, R. O. 1963. Malaysia: The Problems of Federation. *The Western Political Quarterly*. Vol. 16. No. 4. Hlm. 897-911.
- Wong, J. K. M. 2008. *The Birth of Malaysia. A Reprint of the Cobbold Report, the I.G.C. Report and the Malaysia Agreement*. Third Edition. Malaysia, Singapore, Hong Kong: Sweet & Maxwell Asia.

Internet

- Hormati Perjanjian Malaysia, Kita Belum Setaraf. <https://www.malaysia.kini.com/news/393845>. 17 Oktober 2017.
- Laporan Polis Terhadap FB Sarawak Keluar Malaysia 2021. <https://www.Malaysiakini.com/news/362188>. 17 Oktober 2017.
- Negara, Not Negeri, Status For Sabah. <http://www.Freemalaysia.com/category/frontpage/2011/01/24/negara-not-negeri-status-for-sabah/>. 17 Oktober 2017.
- Perjanjian Malaysia 1963 Mesti Dilaksana Sepenuhnya. <http://www.Utusanborneo.com.my/2015/12/09/perjanjian-malaysia-1963-mesti-dilaksana-sepenuhnya>. 9 Oktober 2017.
- Perjanjian Malaysia 1963 Tidak Sah. <http://www.sabahsarawakmerdeka.com/2014/11/perjanjianmalaysia1963tidaksah.html>. 17 Oktober 2017.
- S4S Kemuka Surat Rasmi Mohon 22 Jul Cuti Umum. <http://www.Utusanborneo.com.my/2015/07/23/s4skemuka-surat-rasmi-mohon-22-jul-cuti-umum>. 17 Oktober 2017.
- Sabah Sarawak Keluar Malaysia – SSKM. <https://www.Facebook.com/sskm4borneo/>. 17 Oktober 2017.
- Sarawak Independence Day: Why It Matters For All Malaysians. <http://malaysiandigest.com/frontpage/282-main-tile/687884-sarawak-independence-day-why-it-matters-for-all-malaysians.html>. 17 Oktober 2017.
- Sarawak Supremacy. <https://pengayau.files.wordpress.com/2012/08/sarawak-supremacy.jpg>. 17 Oktober 2017.
- Sarawak to Send MA63 Legal Team to London, *Borneo Post Online*, 1 Julai 2017. <http://www.theborneopost.com/2017/07/01/sarawak-to-send-ma63-legal-team-to-london/>. 23 Oktober 2017.

- Sept 16: A 'Black Day' for Sabah, Sarawak. <http://www.freemalaysia.com/category/opinion/2012/09/15/sept-16-a-black-day-for-sabah-sarawak/>. 17 Oktober 2017.
- Serangan Poster Sabah Merdeka Day. <http://uvsb.blogspot.my/2014/08/serangan-poster-sabahmerdeka-day.html>. 17 Oktober 2017.
- State Leaders to Meet Prime Minister on MA63 UK Trip Findings. <https://www.Newsarawaktribune.com.my/news/state-leaders-to-meet-prime-minister-on-ma63-uk-trip-findings/>. 23 Oktober 2017.
- State Must Be Clear on Territorial Rights, Authority of Its Oil. <http://www.theborneopost.com/2017/06/13/state-must-be-clear-on-territorial-rights-authority-of-its-oil/>. 23 Oktober 2017.
- Territorial Sea Act Null and Void?, 30 Oktober 2016. <http://www.theborneopost.com/2016/10/30/territorial-sea-act-null-and-void/>. 23 Oktober 2017.
- Undang-Undang Malaysia, Akta 759, Akta Laut Wilayah 2012, http://www.federalgazette.agc.gov.my/outputaktap/20120622_750_BM_Akta%20750%20BM.pdf. 23 Oktober 2017.
- Working Towards Reinstating Sarawak's Sovereignty. <http://www.FreeMalaysiaToday.com/category/nation/2013/05/30/working-towards-reinstating-sarawaks-sovereignty/>. 17 Oktober 2017.